

O MOTIVIH S PRVIH RAZGLEDNIC IZ TRNOVSKEGA GOZDA

Petra Kolenc

Univ. dipl. bibl., Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

petra.kolenc@zrc-sazu.si

Razmah fotografije na Slovenskem lahko postavimo v 90. leta 19. stoletja, ko je slovenski periodični tisk med svoje strani ob bok slikam, reproduciranim v bakrotisku in kamnotisku, umestil prve fotografske podobe. Slovenske periodične publikacije (*Dom in Svet*, *Slovan*, *Planinski vestnik* idr.) je od tedaj dalje spremljala tudi fotografija, sprva še pod vtisom odnosa do videne resničnosti z zmožnostjo »popolne inventarizacije stvarnosti« (Krečič 1989: 38). Na razvoj razglednic, ki je bil neposredno povezan z razvojem tiskarskih tehnik in poštних storitev, je vplivala tudi fotografija. In če prvi fotografski zametki, ki jih je medse sprejelo francosko meščanstvo že v tridesetih letih 19. stoletja, še niso bili reproduktibilni, se v pričujočem prispevku dotaknemo ravno ene izmed osnovnih značilnosti, ki jih je v polju socialnega statusa prinesla fotografija – njeno razširjenost, njeno množičnost (Kovič 1989: 6). Ta je bila predpogoj, da se je časovno vzporedno iz prvih dopisnic, imenovanih listnice, razvila »dopisnica s fotografijo«. Korenine razglednic gre iskati v sredino šestdesetih let 19. stoletja¹ ko so se pojavile poštne dopisnice in kasnejša navezava na fotografijo, ki je bila že pri svojih začetkih, v 40. letih 19. stoletja, uporabljena tudi za razglednice (Berger 1999: 32). Stopnja, ki je enostavno dopisnico nadgradila, je tako bila »dopisnica z razgledom«. Od tu pa je bil le še korak do razglednice, kjer pa še

ni bilo mesta za sporočilo naslovnikom. Kljub začetnim zadržkom, češ da bo dopisnica s svojo »odkritostjo« posegla v človeško intimo, so se kasneje razglednice, zlasti od konca 19. stoletja dalje, izredno razširile (Marušič 1991: 842). 20. stoletje pa je bilo stoletje v katerem so, kot je zapisal Aleksander Bassin ob otvoritvi razstave izbranih razglednic slovenskih slikarjev in arhitektov, »poročali, obveščali, soglašali, razpravljali, se žalostili ali radostili, praznovali in napovedovali dovolj na široko in skrbno: iz kraja v kraj, iz države v državo, s kontinenta na kontinent. In na kakšen način: na velikosti 10 x 15 cm, večinoma iz polkartona« (Bassin 2002).

Prve razglednic naj bi dosegale naklado okoli 1000 izvodov, kar je že ob koncu stoletja kazalo na popularizacijo njihovega pošiljanja. Moda pošiljanja in zbiranja razglednic je trajala do prve svetovne vojne in je založnikom prinašala velik zaslužek.

Prva slovenska razglednica naj bi nastala v 80. letih 19. stoletja. Leta 1891 pa je bila poslana prva barvna razglednica s podobo tujih mest iz večje serije, natisnjena na Dunaju. Kmalu so se na Slovenskem začele pojavljati razglednice z domačimi kraji v družbi pregovorov ali rečenic, kar je pripomoglo k številčnejši proizvodnji in potrošnji razglednic, ki so se začele prodajati kot turistični spominki. Na Goriškem pa naj bi bila prva razglednica odposlana leta 1892 prav iz Gorice (Marušič 1999: 8).

Le sedem let kasneje, leta 1899, je bila iz Trnovskega gozda odposlana prva večmotivna turistično propaganda dvojezična nemško-

¹ Formalno rojstvo so zapisali z letnico 1869, ko je avstrijska pošta iznašla dopisnico, ki je že četrto stoletja zatem dosegla v vseh državah sveta naklado prek milijarde (Bassin 2002).

Slika 1: Prva razglednica iz Trnovskega gozda odposlana 1899 (iz knjige Kristjan in Magda Maver Nekoč je bilo: stare razglednice Goriške dežele in Zgornje Vipavske doline, 2007).

-slovenska litografija² »Pozdrav iz Trnovskega gozda=Gruss aus dem Ternovaner Walde« b/ Gorz – Kusterland. Na njej so uprizorjena središča vasi Trnovo, Lokve, Dol (danes Predmeja), otliška cerkev ter tri letoviščarsko zanimive točke: Krnica, Anina bukev ter Anina koč. Gre za koč, ki jo je dal zgraditi tedanji gozdni oskrbnik Trnovskega gozda Josef Jarisch³ (1848–1906) iz dunajskega Novega mesta (Wiener Neustaat). Jarisch se je rad zatekal v različne predele Trnovskega gozda, najbolj pa mu je k srcu prirasla Smrekova draga. V tem okolju je v času njegovega službovanja zrasla lepo opremljena lesena koč,⁴ ki jo je po svoji ženi poimenoval Anina koč. Vsak, ki je kdaj zašel v Trnovski gozd, si jo je ogledal, najpogosteje seveda planinci in lovci (Čibej 2005: 253).

Vpliv »letoviških krajev« na kulturo pošiljanja razglednic

Prvi prostočasni obiski Trnovskega gozda, če izznamemo obiske gozdarjev, ki so že od

poznega 16. stoletja zahajali v gozd predvsem zaradi ogledov in posledično možnosti izkoriščanja gozda, so bili obiski visokega plemstva, ki je svoj prosti čas namenjalo lovu. Pred 19. stoletjem govorimo o prihodu posameznikov visokega plemstva na območje gozda zavoljo »lovskega turizma«. Prav najeta lovišča s strani visokega plemstva in meščanov, ki so se ob koncu 19. stoletja zgrinjali na lov, so predstavljala prve oblike letovanja v Trnovskem gozdu. O začetkih razvoja turizma v pomenu prenočevanja gostov, ponudbe hrane, pijače in drugih pridelkov ter rokodelskih izdelkov (Fakin Bajec 2008), lahko govorimo od osemdesetih let 19. stoletja dalje. Tedaj je veliko vlogo imelo zlasti goriško in tržaško meščanstvo, ki je v krajih na Trnovski planoti odkrivalo blagodejno delovanje sredogorskega podnebja, ki je posebej v poletnem času osvežilo prebivalce zatohlih tržaških in goriških mestnih ulic. Ali kot je po Ursuli Becher povzel zgodovinar Andrej Studen, se je za manj premožne meščane, ki jim omejena finančna sredstva niso dopuščala večjih potovanj, ustvarila nova meščanska oblika počitnic t. i. »poletna svežina«, za katero je bil značilen v veliki meri enak način vedenja: navezanost na enkrat izbrano letovišče, iskanje tesnejših stikov med družinskimi člani in nekakšen občutek superiornosti nasproti podeželskemu prebivalstvu. Čas bivanja na podeželju je bil dolg en mesec ali več, od konca junija

² Izdana pri dunajski umetniški tiskarni Karl Schwidernoch, ki je imela v svojem programu izdajanje razglednic vseh krajev avstro-ogrske monarhije (*Pozdrav z vrhov* 2009).

³ V Trnovskem gozdu so imeli gozdni oskrbniki vedno velik ugled in vpliv, saj je vse prebivalstvo večinoma delalo v državnem gozdu. Moški so delali kot drvarji, oglarji ali cestarji, ženske po gozdnih vrtovih, otroci pa so tam največ pasli (Čibej 2005).

⁴ Kočo so pred prvo vojno požgali divji lovci (Čibej 2005: 253).

Sliki 2, 3: Več kot sto let stari motivi razglednic iz Trnovskega gozda poslani med letoma 1903 in 1907 so fotografije lovske koč v Krnici (Gruss aus Karnizza – Ternovaner Wald), katerih naročnik bi lahko bil sam lastnik koč, ta je na eni tudi prisoten. (Iz knjige Kristjan in Magda Maver *Nekoč je bilo: stare razglednice Goriške dežele in Zgornje Vipavske doline*, 2007).

do začetka septembra (Studen 1996: 101–102). Poveden je zapis slikarja Saše Šantla iz goriške meščanske družine, ki je kot petletni otrok leta 1888 letoval v Čepovanu, vasi, ki je le pet kilometrov oddaljena od osrednjih naselij Trnovskega gozda: »Najlepši čas je bil zame počitniški, ko smo redno leto za letom potovali iz Gorice na dvomesečno bivanje na deželo. Bili smo menda prvič v Čepovanu, ko mi je bilo 5 let. Pot tja je bila za nas otroke kaj zabavna. Na »lojtrniku« je bila vsa počitniška oprava, vstevši oddeje, blazine, kuhinjske in druge potrebščine. Z deskami so bile improvizirane klopi. Ko je bilo vse pripravljeno smo stopili v voz, ki nas je še dokaj hitro prepeljal skozi Solkan do vzhodja strme ceste proti

Grgarju. Tam je šlo počasi. Na drugi strani sedla smo prišli zopet v hitrejši tempo, in ko smo bili v Fopškem kalu, smo vedeli, da bo cesta kmalu zavila na levo v prelepo čepovansko dolino« (Šantel 2006: 136). Tu so Šantlovi stanovali pri najbogačejšem vaškem kmetu Kofolu.⁵ Ko so se udobno namestili in si sredi velike kmečke hiše obdane z gospodarskimi poslopji pripravili vse potrebno za dvomesečno bivanje na deželi, so začeli z obiski okolice in s spoznavanjem kmečkega življenja. Pri tem pa niso ostali neopaženi, kajti

⁵ Tako Josip kot Anton Kofol sta bila v Čepovanu ob koncu 19. stoletja znana »krčmarja in štacunarja« (RKGG 1894).

Slike 4, 5 in 6: Leta 1908 neki K. Doljak, morda sorodnik lastnika tedanje gostilne Josipa Doljaka, založi dve razglednici s podobnim motivom pred gostilno Andreja Miljavca v Grgarju in pred furmansko gostilno Na mostu v Ravnici lastnika Rudolfa Rijavca (RKGK 1908: 100). Pred vojno dobi tudi vas Ravnica dvomotivno razglednico z gostilno A. Filipiča. (fotografiji 4 in 5 sta iz knjige Kristjan in Magda Maver *Nekoč je bilo: stare razglednice Goriške dežele in Zgornje Vipavske doline*, 2007, fotografija 6 pa iz Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici).

ob koncu osemdesetih let 19. stoletja je bil prostor čepovanskega podeželja še zelo vase zaprt in malo obiskan, kar potrjuje tudi Šantlov zapis: »Bili smo prvi letoviščarji v tistih krajih, zato smo vzbujali pri ljudeh – a tudi pri živalih, posebno pri pasočih kravah-veliko pozornost. Ljudje so bili vedno prijazni z nami, saj je papa kot kmečki sin takoj našel pravo nit razgovora z domačini (Šantel 2006: 136). Nekoliko več gostov je v tistem času zahajalo v zahodni del Trnovskega gozda, v tedaj že letoviške vasi in zaselke: Trnovo, Rijavci, Krnica, Nemci, Lokve.⁶ kar potrjuje tudi Šantlov zapis v nadaljevanju: »Po Čepovanu smo si izbrali letovišče v vasi Trnovo. Kraj ima zelo lepo lego, ni daleč od veličastnega Trnovskega gozda in ima krasen razgled na Goriško stran (Šantel 2006: 154). Trnovo z okoliškimi zaselki (Voglarji, Nemci) je bilo v tistem času že precej znano letovišče s tremi gostilnami (do leta 1911 se je število povečalo na pet). Tu so gostje jedli, prenočevali in si med domačini krajšali tople poletne dni. Razglednic iz omenjenih vasi pa ob koncu 19. stoletja gostje še niso imeli možnosti pošiljati. Te so lastniki gostiln založili šele v prvem desetletju 20. stoletja, ko je bilo »turistično gostinstvo« (Marušič 1987: 316) kot nova gospodarska panoga v vzponu.

In prav vse večji obisk letoviščarjev in s tem razvoj turizma je tudi v Trnovskem gozdu vplival na uveljavitev razglednic, kajti vsakdo je želel iz kraja, ki ga je obiskal kot turist, svojim bližnjim pokazati, kje je bil, kaj je videl. Glavni namen izdajanja razglednic lepo opiše tudi notica v *Planinskem vestniku* iz leta 1900: »Navdušeni prijatelj prirode in veliki turist, vrli gospod župnik Lavtižar v Ratečah, nas je iznenadil s krasno razglednico, ki jo je sam založil v korist koči v Planici ... Vse sličice so okusno razvrščene, zlasti se pa čudimo izredni jasnosti vseh predmetov v tako malem obsegu. Lična in ljubka nova

⁶ Sodeč po statističnih podatkih *Ročnega kažipota po Goriškem in Gradiščanskem*, so bile od srede 90. let 19. stoletja na Trnovem tri gostilne, katerih lastniki so bili Fran Peršič, Katarina Hvala in Valentin Volk. Tudi v Voglarjih so bile tri krčme, katerih lastniki so bili Blaž Plesničarj, Anton Kogoj in Jožef Plesničarj; Lokve z Nemci pa so imele štiri krčme. Njihovi lastniki so bili Štefan, Leopold ter Fran Winkler in Anton Makuc (Kolenc 2012: 41).

razglednica bode vsled tega gotovo popolnoma dosegla svoj namen: opozarjati domačine in tujce na nedavno še prikriti gorenjski biser.« *Planinski vestnik* je v eni izmed svojih rubrik tudi poročal o izdaji novih razglednih dopisnic, katerih založniki so bili fotografi, trgovci in društva. Pod okriljem vestnika je na prelomu stoletja začel delovati tudi *Foto klub amateur-fotografov*, kar je nudilo možnost vse večje ponudbe fotografskih motivov tudi na razglednicah. Vse več je bilo tudi oglasov povezanih s prodajo fotografskih aparatov (*Planinski vestnik*, 1899, št. 5, str. 103), ukvarjanje s fotografijo je bilo v razmahu.

Fotografski oglas v *Planinskem vestniku* (1900).

Kar se motivov na razglednicah tiče, lahko pri razglednicah obravnavanega območja izpostavimo dva zgodnejša motiva: slikovno podoba povezano s krajevno panoramo ter motiv z gostilnami in trgovci v prvem planu. Prav motivov z gostilnami je iz krajev Trnovskega gozda največ, in sicer zato, ker je bilo med domačimi gostilničarji kot glavnimi nosilci gospodarske dejavnosti v manjših krajeh tudi največ izdajatelj (Pungerčar 2007: 129). Nič drugače ni bilo v vaseh na Trnovski planoti, kjer so večinoma gostilničarji poleg fotografov že v prvi letih 20. stoletja poskrbeli za veliko število razgledniških upodobitev krajev, s čimer so tedaj dvignili kulturo razgledničarstva na visoko raven.

Preval, predvojna razglednica (iz zbirke Egena Valantiča).

Do danes se je pri razglednicah iz Trnovskega gozda (največ iz vasi Lokve) nabralo več kot 200 različnih motivov.⁷ Na tem mestu je potrebno posebej imenovati najpomembnejšega goriškega fotografa, Antona Jerkiča (1866–1924),⁸ ki je z dokumentarnimi posnetki goriških krajev soustvarjal družbeno podobo Gorice in Goriške v desetletjih pred prvo svetovno vojno. Posebej med letoma 1897 in 1915 se je aktivno posvetil izdelavi razglednic: sredi leta 1899 naj bi imel že veliko število motivov, za katere je bil pripravljen ob naročilu 1000 izvodov spustiti ceno tudi na 20 goldinarjev (Marušič 1999). Zanimiv je v Soči oktobra 1899⁹ izdan oglas: »na željo pride fotografirat sam in sicer brez-

plačno. Noben kraj naj ne bi zamudil te ugodne prilike, v tem ko se ilustruje cel svet na razglednicah« (Marušič 1999: 9). Poleg Jerkiča¹⁰ je na Goriškem delovalo veliko drugih fotografov, za Trnovsko planoto še posebej pomembni so bili Augusto Marega, ki je imel svoj fotografski studio v Gorici, fotografski atelje Weiss iz Gorice in Tržačan Ivan Stein, ki se je velikokrat pojavil tudi v vlogi založnika. Vsi omenjeni fotografi so naredili mnoge povedne slikovne posnetke, »odslikave sveta, ki so ga tedaj srečevali« (Belting 2004: 225).¹¹ Na tej točki bi bila lahko zelo povedna žal izgubljena¹² brošura *Občinstvo pri fotografu* (kratka navodila za fotografsko portretiranje, o važnosti oblačenja in obnašanja pri fotografu) Antona Jerkiča (1907), kot razmišljanje o njegovem delu, ki je pripomoglo k vzponu fotografije na Goriškem. Zagotovo je fotografija tudi s pojavom razglednic prodrla do vseh tistih obrobnihi vasi in zaselkov, v katere je komaj kdaj vstopila kultura urbanega sveta. Kulturo urba-

⁷ Kar potrjuje zbirka Zdravka Grudna iz Solkana, po rodu iz Lokvi, ki ima v lasti eno največjih zbirk razglednic o vaseh in zaselkih na Trnovsko-Banjški planoti (predvsem iz Lokvi, Lazne in od Nemcev).

⁸ Anton Jerkič se je leta 1866 rodil v Dobravljah pri Ajdovščini. Gimnazijo je obiskoval v Gorici, fotografije se je izučil na Madžarskem. Po končanem šolanju je delal v Nabrežini pri Trstu. Leta 1891 je v Gorici odprl fotografski atelje, sedem let kasneje še podružnico v Trstu. Leta 1899 je izdal 63 posnetkov slovenskih krajev na razglednicah, znane pa so njegove dokumentarne fotografije pogreba Simona Gregorčiča, leta 1907 je kot navodilo za fotografsko portretiranje napisal strokovno brošuro *Občinstvo pri fotografu*. Umrl je v Gorici, star 58 let (*Enciklopedije Slovenije*, str. 291).

⁹ V omenjene, let naj bi izdal 63 posnetkov slovenskih krajev na razglednica (*Enciklopedije Slovenije*, str. 291).

¹⁰ Zbiratelj Zdravko Gruden iz Solkana ima ohranjeno eno najstarejših Jerkičevih razglednic iz Lokvi (datirano v začetek 20. Stoletja).

¹¹ Na tem mestu se lahko strinjam z Hansom Beltingom, ki definicijo fotografije, kot odslikavo sveta, na nek način ovrže, kot ovrže Barthovo udobno in avtoritarno razlago, da s podobami lahko razložimo svet, ki si ga hkrati polastimo (Belting 2004: 226).

¹² V svoji hiši na Pristavi (Rafutu) naj bi imel shranjen ves svoj fotografski arhiv, ki so ga nemški vojaki med drugo svetovno vojno uničili.

Preval, predvojna razglednica (iz zbirke Egon Valantiča).

nega sveta pa je s svojo potencialno zmožnostjo – zbiranja in posredovanja informacij v vsakemu berljivem jeziku – gledati, videti – ne glede na stopnjo pismenosti (kulturne razvitosti in jezika) reprezentirala prav fotografija (Amodeo 1988: 11). Zagotovo je postala tudi razglednica s upodobitvami krajevnih zanimivosti neke vrste teritorialna reprezentacija, čeprav »vsiljena« s strani naročnika-založnika (vaški gostilničar, trgovec) oz. tistega, ki gleda in »videno« (nastavljeno) skuša ujeti – fotografa.

Literatura:

150 let fotografije na Slovenskem 1839–1919. 1989. Ljubljana: Mestna galerija.

Amodeo, F. 1988: La fotografia come atto involontario. V: *Sloveni di confine: fotografie*. 11–14.

Bassin, A. 2002: *Izbrane razglednice slovenskih slikarjev in arhitektov*. Vabilo k razstavi. Razstavni prostor Kresje, febr. 2002, Ljubljana.

Beatens et al. 2008: The pose in early portrait photo-

graphy. Questioning attempts to appropriate the past. <http://www.imagineandnarrative.be>

Belting, H. 2004: *Antropologija podobe: osnutki znanosti o podobi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Berger, J. 1999: *Rabe fotografije*. Ljubljana: cf*.

Barthes, R. 1992: *Camera lucida. Zapiski o fotografiji*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Burke, P. 2003: *Očevid. Upotreba slike kao povjesnog dokaza*. Zagreb: Antibarbarus.

Caprin, G. [s.a.]: *Alpi Giulie*, str. 162.

Crivellari, D. 1924: La Selva di Tarnova. V *Vie d'Italia*, N.9.

Edmund Čibej: *zbrani spisi*. 2005: Uredil Franc Černigoj. Gora: Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine.

Dentro i paesi=Znotraj vasi: Nadiške doline 1968: fotografije Riccarda Toffoletti. Čedad: Zadruga Most.

Edmund Čibej: *zbrani spisi*. 2005: Uredil Franc Černigoj. Gora: Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine.

Fakin Bajec, J. 2008: Pregled razvoja turizma na kraškem podeželju v obdobju socializma in postsocializma. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU*, 5, 23–29.

Fischiotti, L. 1911, 1912: *L'Acrocoro di Tarnova*. In *Alpi Giulie* XVI, XVII.

Geromet, G. 2007: Gorizia: la sua provincia e altri luoghi del Friuli Venezia Giulia in immagini d'epoca. Gorizia: Edizioni della laguna.

Huber, I. 2011: Fotografija v Prekmurju v prvi polovici 20. stoletja med spominom in kulturno prakso. V: *Politike reprezentacije v jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij*, str. 335–358.

Signori, si parte!: come viaggiamo nella mitteleuropa: 1815–1915. 2011. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna.

Kambič, M. 1973: Fotografija kot zgodovinski dokument. *Kronika*, 1973, št.2. 131–132

Kofol, K. 2011: Vaške gostilne in družabno življenje na vasi. V: *Naplavine obsoške zgodovine: vodnik po stalni razstavi tolminskega muzeja*. Tolmin: Tolminski muzej. 44–47.

Kolenc, P. 2012: »Bodi na torej pozdravljen Trnovski les, kakor si dolg in širok! Trnovski gozd v luči starejše turistike. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU*, 9, 41–47..

Kozorog, M. 2009: *Antropologija turistične destinacije v nastajanju*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozof-

ske fakultete.

Krečič, P. 1989: O starejših objavah fotografije v slovenskem revialnem tisku. V: 150 let fotografije na Slovenskem 1839–1919. Ljubljana: Mestna galerija, 38–41.

Marušič, B. 1987: Goriška in Beneška Slovenija. V: *Pozdravi iz slovenskih krajev: dežela in ljudje na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 314–351.

Marušič, B. 1991: Trnovski gozd – krajina in ljudje: razstava razglednic v Goriškem muzeju maja 1991. *Primorska srečanja* 125, str. 842.

Marušič, B. 1999: Fotograf ali svetlopisec. V: *Anton Jerkič, Pozdrav iz...: stare razglednice iz primorskih krajev*. Nova Gorica: Branko, str. 5–11.

Maver, K. in M. 2007: *Nekoč je bilo: stare razglednice goriške dežele in Zgornje Vipavske doline Nova Gorica: Mestna občina*.

Morpurgo, M. 1941: *L'altipiano di Tarnova: studio di geografia fisica e antropica*. Padova: Università di Padova, Facoltà di lettere e filosofia.

Naplavine obsoške zgodovine: vodnik po stalni razstavi tolminskega muzeja. 2011: Tolmin: Tolminski muzej.

Pečnik, B. 2008: Ako ste primorani, idite v javno gostilnico, ki je na dobrem glasu: vedenje v gostilnah glede na bontone 19. in začetka 20. stoletja. *Zgodovina za vse*, št. 1, 120–138.

Pungerčar, M. 2007: Pozdrav iz Bele Krajine. Kočevske, osrednje Dolenjske in Posavja, Gospodarske dejavnosti na razglednica do srede 20. stoletja. *Kronika* 55, 129–132.

Melik, V. (ur.) 1987: *Pozdravi iz Slovenskih krajev: dežela in ljudje na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Pozdrav z vrhov: slovensko planinstvo na starih razglednicah: [stare razglednice iz zbirke Marka Korenčana]. 2009: Žirovnica: Medium.

Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov, 28. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev 1996. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem za leto 1908. Vir: DLib.

Senses of places. 1996: Santa Fe: School of American research press.

Sontag, S. 2001: *O fotografiji*. Ljubljana: Študentska založba.

Studen, A. 1996: Iz avanturizma v turizem. V: *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*, 28. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev. 96–104.

Spangher, L.; Tavano, S. 1989: *Gorizia in posa: con 158 fotografie commentate da Luciano Spangher e Sergio Tavano*. Gorizia: Editrice Goriziana.

Studen, A. 2006: Gremo na rajžo: potovalna kultura in začetki modernega turizma na Slovenskem v stoletju meščanstva. V: *Turizem smo ljudje*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 23–35.

Šantel, S. 2006: Med barvami in glasbo. V: *Življenje v lepi sobi*. Ljubljana: Nova Revija, 131–211.

Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organizirane turizma v Sloveniji: 1905–2005. 2006: Ljubljana: Turistična zveza Slovenije.

Un secolo di Alpinismo Goriziano 1883–1983. 1984: Gorizia: Tipologia Sociale.

Vranješ, M. 2008: *Prostor teritorij kraj – produkcije lokalnosti v Trenti in na Soči*. Koper: Univerza na Primorskem, ZRS.

Zupančič, J. 1911: Okolica Gorice v luči turistike. V: *Planinski vestnik*. Ljubljana: Slovensko planinsko društvo.

Arhivski viri:

Zbirka starih razglednic Zdravka Grudna iz Solkana. Pogovor 6. 12. 2012, RP NG.

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica, Kogoj, L. 1950: *Šolska kronika: neobjavljeni zapisi 1950–1980*.

Arhiv TKŠ društva LO-KO, Lokve, Arhiv Razglednic.